

М. М. Фащенко

ОРФОЕПІЯ ДІЄСЛІВНИХ ФОРМ

Частотність уживання дієслівних форм у текстах, за нашими спостереженнями, досить висока, приблизно 25—30% від усіх повнозначних слів. В усному ж мовленні цей показник ймовірно вищий: писемна форма літературної мови на означення процесу досить часто послуговується віддієслівними іменними утвореннями, в усній же формі реалізуються, в першу чергу, дієслівні словоформи — особові та родові.

Звучання у мовленні форм різних частин мови має певні особливості. При наявності всіх вимовних явищ переважають окремі, що є найбільш виразними і характерними для слів певної лексико-семантичної категорії. Через те, що значна частина дієслівних словоформ української мови закінчується на приголосний або має сполучення приголосних на стику морфем — '• кореня й закінчення та постфікса чи кореня і префікса, під час вимови відбуваються звукозміни, характерні для українського усного літературного мовлення, особлива виразність яких зумовлюється саме дієслівністю. Потік звуків різного тембру, різної сили і якості творить неповторний для: кожної мови звуковий колорит.

Отже, як звучить українське усне літературне мовлення при дотриманні норм вимови приголосних у дієслівних формах, які особливості консонантизму є найбільш виразними у процесі звукової реалізації дієслова?

По-перше, дієслово у значній мірі зумовлює сонорність українського літературного мовлення, увиразнює одну з найважливіших його ознак — перевагу голосу над шумом, дзвінкості над глухістю. Цьому сприяють важливі нормативні вимовні особливості, властиві українській літературній мові, що становлять її специфіку на фоні інших слов'янських мов.

За правилами орфоєпії, [в] на початку слова перед приголосними вимовляється як голосний [у]. Початковий /в/ у цій позиції представлений у великій кількості слів, зокрема як префік-

сальна морфема, що творить видову форму: *жалити* — [ʎ]жалити, *колоти* — [ʎ]колоти, *ладнати* — [л]ладнати, *падати* — [ʎ] пас ти, *чипляти* — [ʎ]чвпяти. Значна кількість дієслів¹ має [у] й у середині, після голосного перед приголосним, що зберігається в усіх особових формах: *напра[ʎ]ляти*, *напра[ʎ]ля[ʎ]*, *напра[ʎ]ляю*, *напра[ʎ]лятиму*, *напра[ʎ]ляй*, *напра[ʎ]ля[у]би*; *то[ʎ]кти*, *то[у]к*, *то[ʎ]чу*, *то[ʎ]ктиму*, *то[ʎ]чи*, *то[ʎ]к би та ін.*

Усі форми минулого часу закінчуються на голосний [ʎ], *злови[ʎ]*, *уліза[ʎ]*, *сказа[ʎ]*, *шипі [ʎ]*, *щобета[ʎ]*. Відповідні форми умовного способу також: *допомага[ʎ] би*, *міна[ʎ] би*, *світи [ʎ] би та ін.*

Якщо зважити на те, що [ʎ] реалізується і в інфінітиві, і в особових та родових формах, і в дієприкметниках та дієприслівниках — *запе[ʎ]няти* — *запе[ʎ]нити*, *запе[ʎ]ня[р]*, *запе[ʎ]-ни[ʎ]*, *запе[ʎ]няю*, *запе[ʎ]нятиму*, *запе[ʎ]ню*, *запе[ʎ]ня[ʎ] би*, *запе[ʎ]ни[ʎ] би*, *запе[ʎ]няй*, *запе[ʎ]ни*, *запе[ʎ]нений*, *запе[ʎ]-ни[ʎ]ши*, — то можна твердити, що дієслово вносить в літературну мову додатковий значний елемент вокальності за рахунок позиційної реалізації /в/ в голосному варіанті [у]. Ця вимовна норма частіше порушується через вплив написання, з одного боку, та російської мови — з другого, де нормою є вимова глухого [ф] на місці [в] перед глухим приголосним: *[ф]катать*, *[ф]насть*, *[ф]ставить*.

Сприяє створенню дзвінкого тону українського усного літературного мовлення збереження дзвінкості приголосного в кінці слова, у середині перед глухим, а також у значній мірі і на початку слова, де кінцеві [д], [б], [ж] префіксів (*від-*, *над-*, *перед-*, *під-*, *понад-*, *попід-* *об-*, *між-*) вимовляються, за твердженням переважної більшості вчених, дзвінко. Кількафонемні префікси із кінцевим [з] характеризуються варіативною вимовою — із оглушенням дзвінкого і збереженням ним цієї ознаки: *ро[с]ці-нити* — *ро[з]цінити*, *забе[з]печити* — *забе[с]печити*. Пояснення щодо деякої відмінності вимови префіксів *роз-* та *без-*, яке

¹ Інверсійний словник (2) фіксує близько 300 інфінітивів.

наявне у наукових джерелах, має під собою ґрунт, адже не випадково пам'ятки XIX ст., наприклад рукописи Т. Шевченка, першовидання художніх творів та ґраматик, фіксують послідовно варіанти *po[c]* та *po[z]* і лише *be[z]*.

Більш категоричною є констатація оглушення однофонеминого префікса [з-] і не лише перед п'ятьма звуками, що позначається на письмі, а перед усіма глухими, оскільки входить із ними до одного складу: [с]сунути, [с]цідити.

Безафіксні форми минулого часу чоловічого роду мають у кінці основи дзвінки [б], [г], [з]: *ґри[б]*, *осла[б]*, *ску[б]*, *шкря[б]*, *зап[р]я[з]*, *стері[з]*, *ві[з]*, *ґри[з]*, *мер [з]*, *пов[з]*. Ці форми представлені значною кількістю слів — понад 300 (2).

Дзвінкий наявний у формах умовного способу: *ґри [б] би*, *потя[з] би*, *ві[з] би*, а також наказового: *ла[з']*, *ся[д']*, *ґра[б]*, *нава[ж]*, *поморо[з]* та ін. Такі форми представлені не дуже великим матеріалом, але досить часто вживаним у мовленні.]

У середині слова перед глухим приголосним, за нормами орфоєпії, дзвінкий зберігається. Ця особливість вимови виразно виявляється в інфінітиві та формах майбутнього часу: *ску[б]- ти*, *буду ску[б]ти*, *ску[б]тиму* і т.д. Звукосполучення дзвінкого з глухим у дієслівних основах представлене досить часто. Словник (2) подає із *-бти* в інфінітиві а 65 одиниць, *-гти* ~ 150, *-зти* ~ 100. Дзвінкий зберігається у дієприслівниках: *зґри[б]иши*, *перемі[з]иши*, *приві[ж]иши*, *замер[ж]иши*.

За нормами української орфоєпії, в середині слова може оглушуватися лише [г], до того ж у 5—6 коренях. Щодо дієслова, | то по суті можна говорити лише про похідні від *ле[х]кий* — напр., *поле[х]ишити*, оскільки від інших коренів, у яких допускається вимова [х] на місці [г], немає дієслівних утворень.

Тенденція до обмеження глухої вимови дзвінкого у середині слова перед глухим, як нормативного явища, є сьогодні досить виразною як у науковій, так і підручничовій літературі. Мовленнева практика засвідчує протилежну тенденцію — оглушення дзвінкого, про що свідчать результати систематичного анкетування студентів.

Особливий тон мовлення створюється не лише збереженням

дзвінкою, а й набуттям дзвінкості глухим внаслідок асимілятивного впливу на нього сусіднього звука. У системі дієслова це виявляється в межах фонетичного слова. Форми умовного способу — дієслово плюс частка — становлять акцентну ґрупу, оскільки частка не наголошується. Кінцевий глухий дієслова, сполучаючись із часткою *би*, звучить дзвінко: *нас би* [пазби'], *ніс би* [н'ізби^е], *тряс би* [тр'азбг], *засох би* [засогби^е].

Асимілятивного подзвінче^ння набуває кінцевий приголосний дієслівних форм минулого часу перед частками *же*, *же*, які прилягають до дієслова як клітики: *ніс же* [н'іж.е], *тряс же* [тр'аж:е], *пропах же* [пропаґже], *засох же* [засогже], *залиш же* [залиже], *поклич же* [поклідже].

Отже, коли зважити на частотність дієслівних форм в усному мовленні, то можна говорити, що саме ними у значній мірі зумовлене переважання голосу над шумом, дзвінкості приголосних над глухістю, що надає особливого колориту мовленневому потоку. У розвідці «Найґоловніші правила українського правопису» Ф. М. Шумлянський зазначав, що при виробленні літературної вимови багато важить правопис, який має відбивати звучання мовлення. «Правила ці потрібні дія того, щоб з поміччю обмеженої кількості значків-буков була утворена найдоцільніша і найраціональніша система письма, що з можливою точністю в найпростіший і найлегший спосіб віддала б в основі звукові форми мови, основні звукові типи її, а також, додамо іще, основний характерний колорит мови (підкр. автора — М. Ф.), що ним дана мова відрізняється від інших, як напр., в українській мові — дзвінкість її консонантизму»¹ [б:97].

Питання про оглушення дзвінких доволі непросте, судячи з того, як відбивалося воно у пам'ятках та осмислювалося в теоретичних працях. Ф. М. Шумлянський пише про незгоду між ним та С.Іваницьким, співавтором по укладанню «Російсько- українського словника» [І], з приводу фіксації у словнику префікса роз-: «В питанню що-до правопису приставки «роз» перед к.п.т.ф.х, ц, ч.щ.щ упорядники розійшлись: тоді, як один

¹ Зберігається правопис ориґіналу.

із них, Ф. Шумлянський, виходячи з того явища, що розвиток консонантизму української мови йде в напрямку до дзвінкості, обстоював, аби скрізь писалося «роз», — другий, С. Іваницький, стояв за форму «рос» перед к, п, т, йдучи в данім разі слідом за словником Б. Грінченка й виходячи з того переконання, що такий правопис цілком відповідає народній вимові»¹ [1:5].

Чинний правопис в основному зберігає відповідність між вимовою та написанням, за винятком префіксального [з] перед свистячими та шиплячими, а також багатофонемних префіксів з кінцевим [з]. Помилки у вимозі дзвінкх сьогодні зумовлені у переважній більшості випадків не написанням, а впливом діалектного та російського мовлення.

Друга вимовна ознака дієслівних форм, яка чітко виявляється в усному літературному мовленні під час звукової реалізації] приголосних,— це переважання свистячих над шиплячими в кінці слова на морфемному шві як наслідок асиміляції за місцем творення та м'якістю. Такий процес відбувається, у першу чергу, при вимові [ш]+ [с'] як [с':] чи [с'] у другій особі однини теперішнього і майбутнього часу: *грає[с':]а, збере[с':]а*. Цей матеріал добре опрацьовується у школі, оскільки акцентується і програмою, і підручниками, де кілька разів названі форми подані у транскрипції як зразки вимови. Майже всі пам'ятай української літературної мови ХІХ ст. правописи яких ґрунтувалися на фонетичних засадах, дуже чітко фіксувати це явище.

Аналогічні зміни відбуваються у формах другої особи однини наказового способу, де шиплячий змінюється на м'який свистячий, при цьому дзвінкий зберігає цю свою якість: *належатися — нале[з']ся, розважитися — розва[з']ся, залишитися — зали[с':]а, розплакатися — розплачя — розпча[ц']ся, обсмикатися — обсмичя — обсми[ц']ся*.

Поява свистячого на місці шиплячого, як бачимо, фіксується в кінці слова при сполученні приголосних кореня й постфікса, закінчення й постфікса. Можливе це явище і в межах фонетичного слова, наприклад: *лиш сісти не встиг* — [ли'сДсти],

лиш зорати треба — [ли'з:орати]. Таких звучань часто уникають, вживаючи інший варіант частки — *лише*.

Свистячий приголосний перед шиплячим також є слабким і зазнає змін — звучить як шиплячий через асиміляцію за місцем творення, наприклад: *принести* — *прині[ш:]и*, *привезти* — *праві [ж]иш*. Це явище менш виражене у процесі творення дієслівних форм, більш характерне воно для словотворення: *жарити*— *ро[ж:]арити, шити* — *цо[ш:]ити* чи *ро[ж]шити, чеса-ти* — *ро[ш]чесати* чи *ро[ж]чесати, чесний* — *бе[ж]честити* чи *бе[и]честити*.

Виходить, що в українському літературному мовленні є певна закономірність, яка відбиває особливості звукового складу мови: для кінця дієслівних форм характерні фонемосполучення, реалізація яких створює свистячість, початкові дієслів більш властива шиплячість через зміну префіксів з-, роз-, без-, через-, які мають (кожен свою) досить широку сполучуваність із наступним кореневим приголосним, у тім числі й шиплячим, при словотворенні.

Третя особливість вимови дієслівних форм полягає у частковій втраті проривності приголосними [д], [д'], [т], [т'], зміні їх на африкати [дз], [дз'], [ц], [ц'] перед наступними свистячими і на [дж], [ч] — перед наступними шиплячими через асиміляцію за способом, а перед шиплячим і за місцем творення. Найбільш масово це явище представлене у формах третьої особи однини та множини теперішнього і майбутнього часу: *гратися* — *грає- [ц':]а, граю[ц']а, розішлися* — *розійде[ц':]а, розійду[ц':]а*. Вимова даних словоформ практично добре засвоєна через свою виразність, про що свідчить послідовна фіксація у пам'ятках нової української літературної мови, та через достатню увагу до них у процесі шкільного навчання. Знову ж ідеться про свистячий призвук фінальної частини дієслівних словоформ, тільки не щілинний, а африкатний: *бої[с':]а*— *бої[ц':]а*. В обох випадках — у кінці словоформ г.тухий приголосний як реалізація сполучення глухих фонем /шс', /т'с'/. Приголосні [д'], [т'] змінюються на [дз], [ц'] перед постфіксом -ся у формах наказового способу, при цьому дзвінкість збері

¹ Зберігається правопис оригіналу.

гається: *сядь* — *уся[дз]ся*, *проїдь* — *прої[дз]ся*, *відміть* — *відмі[ц']ся*. Ці ж приголосні при сполученні з часткою *же*, що прилягає до повнозначного слова як клітика, звучать як [дж] через уподібнення до наступного шиплячого за місцем, способом творення та твердістю, а в разі сполучення глухого із дзвінким — і за дзвінкістю: *сядь* — *ся[дж]же*, *відміть* — *відмі[дж]же*.

Крім вказаних вище випадків, явище африкації проривних зубних широко представлене на шві префікса, що має кінцевий [д], та кореня з початковим свистячим і шиплячим. Це чималий мовний матеріал. За неповними даними орфографічного словника (3), вказані фонемосполучення найбільш характерні для основ із префіксами *від-* (80) та *під-* (50). Загалом же префіксальний [д] у сполученні із свистячим кореня наявний у - 320 дієсловах, із шиплячими — у * 135. Увесь цей матеріал у мовленні реалізується в численних особових та родових словоформах, у дієприкметниках та дієприслівниках, створюючи! дзвінку африкацію початкової частини основи дієслова: *ві[дз]Щ сипати*, *ві[дз] сипаю*, *ві[дз] сипав ...ві[дз] сипаний*, *ві[дз] сипавшим* *ві[дж]шукати*, *ві[дж]шукаю*, *ві[дж]шукавши* і т. д.; *ні[дз]золи\ ти*; *ні[дз]цементувати*; *ві[дз]дсеркалити*; *ні[дж]шити*; *ні[дж]-\ жити* та ін.

Дієслівні основи, зокрема префіксовані, є базою для творення багатьох іменників, що значно поповнює матеріал, у якому реалізуються свистячі та шиплячі африкати у мовленнєвому потоці. Наприклад: *ні [дз] слухати* — *ні [дз] слуху вати*; *ні[дз]слу- хач*, *ні [дз] слухачка*, *ні[дз]слухи*, *ні [дз] слуху вач*, *ні [дз] слуху вач- ка*; *ні [дж] жити*; *ні [дж] живлення*, *ні[дж] живлювач*.

Хоча /дз/ і /дж/ як фонемі у сучасній українській літературній мові функціонують обмежено, у вимові як звуки вони вживаються набагато частіше через комбінаторні звукозміни, сприяючи створенню специфічності українського усного літературного мовлення.

Часткова втрата проривності звуками [д], [д⁷], [т], [V] зумовлена артикуляційними особливостями— специфікою наступ-! них звуків. «Шумні щілинні тверді [с] і [з] за загальною конфігурацією язика дещо подібні до зімкнених [т] і [д]. Істотна різни-

ця полягає в тому, що при їх артикуляції виникає не зімкнення, а щілина» [4:153]. Оскільки у звукосполученнях української мови сильним є переважно наступний звук, він і змінює артикуляцію попереднього. У даному випадку другим є щілинний чи африкат того ж самого чи близького місця творення, що й слабкий звук. «В українській мові щілинний елемент сильніший, триваліший, ніж зімкнений, тому й типові українські [ч], [дж] утворюються там, де й [ш], [ж], і тим самим діючим органом, тобто передньою спинкою язика» [4:161]. Попадаючи в позицію слабого звука перед сильним свистячим чи шиплячим, що за способом творення є щілинним чи африкатом, зубний зімкне- но-проривний зазнає його впливу — змінюється на африкат.

У теорії орфоєпії характеризуються тотожними звукозмінами дзвінкі й глухі [д], [д⁷] та [т], [т⁷]. Однак у мовленнєвій практиці їх доля різна: більш засвоєною є вимова [т], [т⁷] як [ц], [ц⁷], [ч]. У пам'ятках XIX ст. послідовно кінець дієслівної форми передається буквосполученнями -тця, -щця, -цьця. -ця, тобто позначається свистячий [ц⁷]. Зміна [д], [д⁷] на африкат фіксується лише окремими випадками — *людство*, *оджде*.

Африкація [д], [д⁷] загалом є найменш засвоєним орфоєпічним явищем. Про ступінь володіння цією нормою сучасними мовцями уже говорилося (5). Можемо навести й інший матеріал, добутий також шляхом анонічного опитування. Із 15 студентів I курсу набору 1998 р. правильну вимову слів *пора[дз]- ся*, *ні[дж]жити* не зафіксував ніхто, в основному ототожнювалася вимова з написанням; три особи позначили вимову [д] як [ц'] у першому слові. Показники звукової реалізації [т], [т⁷] інші: вимова *відмі[ц']ся* чи *від мі [ц':] а і закві[ч:]ати* подана у 60—65% анкет.

Критеріями вироблення орфоєпічних норм є їх відповідність найістотнішим вимовним особливостям загальнонародної мови, виразність в усному народному мовленні, легкість засвоєння, фіксація у пам'ятках та наукових джерелах.

Можливо, цими критеріями недостатньо обґрунтовується нормативна вимова [д] перед свистячими та шиплячими. Атлас української мови фіксує це явище зрідка, пам'ятки нової

української літературної мови по суті до 90-х років XIX ст. І фіксують його кількома випадками, у граматиках кінця XIX — початку XX ст., де вперше викладається теорія української орфоєпії, єдності думок вчених не було щодо вимови названих звукосполучень. Письмові джерела XIX ст. свідчать не про відсутність української вимови [д] як африката, бо й один фіксований випадок — це аргумент на користь наявності певного явища, а про недостатнє акцентування, виділення цієї вимовної особливості. Цілком можливо, що певну роль відіграла і відіграє специфіка передачі на письмі дзвінких африкат буквосполученням аз, аж, що часто прочитується як сполучення звуків, а не один звук. Значна частина носіїв української літературної мови не виробила артикуляцію дзвінких африкат. Отже, певною сукупністю причин пояснюється відсутність нормативної вимови [д], [д] перед свистячими та шиплячими у словоформах усіх частин мови.

Однак, норма, поки вона діє, є обов'язковою. Дотримання орфоєпії забезпечує українському усному літературному мовленню особливе звукове забарвлення, вирішальними чинниками у створенні якого є вимова голосного [У] на місці /в/ у кількох позиціях, збереження дзвінкості приголосних і вимова глухих як дзвінких під впливом останніх, значний свистячий елемент, зумовлений асимілятивними змінами шиплячих та передньоязикових проривних, африкація [д], [дД], [т], [т'] під впливом свистячих та шиплячих.

Літературне усне мовлення з дотриманням норм вимови реалізується обмежено — це в основному галузі української філології та словесного мистецтва. Поширений інший варіант—і усне мовлення з дотриманням лише частини норм, які вивчають у початкових і середніх класах школи, та приблизним копіюванням написання, тобто прочитанням букв відповідно до їх алфавітного звукового значення. Цей варіант домінує у сфері освіти і має інше звукове забарвлення: майже відсутній [у] та нормативна асиміляція приголосних, виразна тенденція до оглушення дзвінких тощо. Існує й третій варіант усного мовлення у сфері суспільного життя — це суміш нормативного та місцевого, 50

діалектного чи напівдіалектного, з явним впливом російської мови. Тональність цього варіанта еkleктична, цілком залежна від ступеня володіння мовцем українською мовою взагалі.

Дотримання норм літературної мови є сьогодні потребою першочерговою: створюється нова українська еліта у сфері культури, економіки, системи державного управління, яка має користуватися добірною мовою, а не «суржилом», зокрема й вимовним, який сьогодні ніби висіюється на телеекрані, а насправді пропагується. Українська літературна мова може перспективно конкурувати з місцевими різновидами російської мови тільки за умови дотримання норм. Законодавчо має бути встановлено: єдиною формою функціонування державної мови є її літературний різновид, тобто нормативний. Інше — не припустиме.

1. Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник. — Вінниця, 1918.
2. Інверсійний словник української мови. — К., 1985.
3. Орфографічний словник української мови. — К., 1994.
4. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. — К., 1969.
5. Фащенко М. М. Орфоєпічні проблеми у вивченні української мови (Наслідки одного опитування) // Щорічні записки з українського мовознавства. — Одеса, №98. — Вип. 5.
6. Шумлянський ф'єдір. Найголовніші правила українського правопису Української Академії наук видання 1921 р. // Записки Херсонського інституту народної освіти ім. Н. К. Крупської. — Херсон, 1926. — Ч. II.